

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ
ΣΧΟΛΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

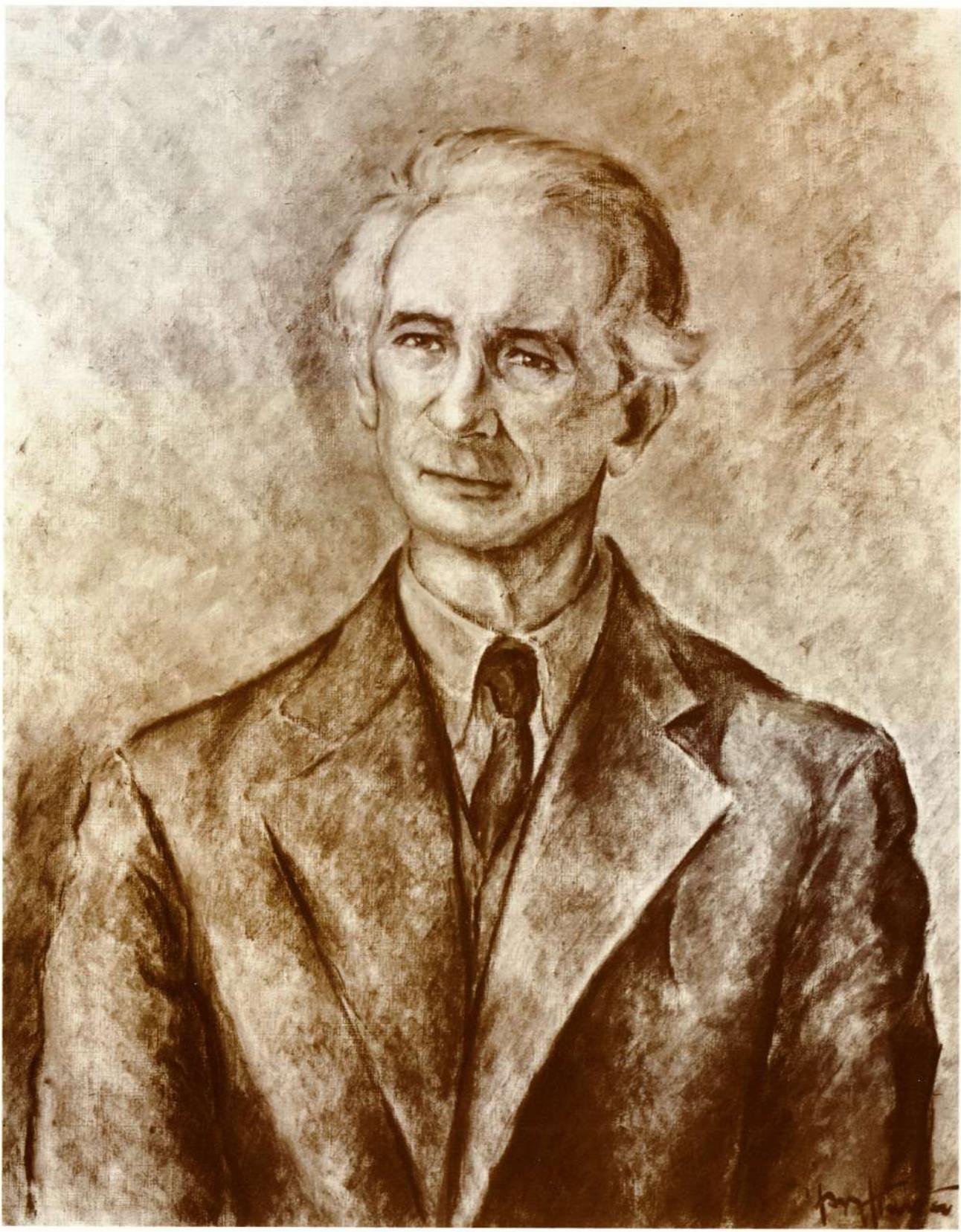
ΤΑ ΠΡΩΤΑ 75 ΧΡΟΝΙΑ

UNIVERSITY STUDIO PRESS
Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Lτα μέσα της δεκαετίας 1920-30 εξελίχθηκε στη χώρα μας μία εργάδης προσπάθεια των εκπροσώπων του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, η οποία ως μια σύνθετη πρωτοβουλία απέβλεπε στη μόρφωση κατάλληλων εκπαιδευτικών και εκπαιδευτικών στελεχών διοίκησης, εποπτείας και επιμόρφωσης, ικανών να εργασθούν για την επιτυχία της μεταρρύθμισης της ελληνικής εκπαίδευσης, που υπήρξε διακρηγμένος και επίμονος στόχος του κινήματος του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού από τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η προσπάθεια αυτή των εκπαιδευτικών δημοτικιστών αποτελεί, από τη μια, αναγνώριση του ρόλου που οι εκπαιδευτικοί διαδραματίζουν στη διαδικασία μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, αλλά, απ' την άλλη, εκφράζει τη ριζική αντίθεσή τους στο υπάρχον και λειτουργούν τότε ελληνικό σχολικό σύστημα που ήταν εγκλωβισμένο, από γνωσιολογική άποψη, σε ένα ξεπερασμένο από τα πράγματα παραδοσιακό πολιτιστικό προσανατολισμό, από παιδαγωγική άποψη, σε έναν άγονο διδακτικό εμπειρισμό και, τέλος, από εκπαιδευτική άποψη, σε μια ανισόρροπη υπερτίμηση του/της εκπαιδευτικού, που συνεπαγόταν την υποτίμηση του ρόλου του μαθητή/τριας, κατά τη διαδικασία διδασκαλίας και μάθησης.

Η πρωτοβουλία των εκπαιδευτικών δημοτικιστών εκδηλώθηκε με τη συγκεκριμένη λειτουργία τριών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με παιδαγωγική αποστολή:

α) του Μαράδειου Διδασκαλείου (Αθήνα, Φθινόπωρο 1923), με διευθυντή τον Α. Π. Δελμούζο, το οποίο θα επεδίωκε να δώσει πιλοτικά στην ελληνική κοινωνία εκπαιδευτικούς για το Δημοτικό Σχολείο ικανούς/ές να ανταποκριθούν πλήρως στο έργο τους.

β) της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (Αθήνα, Φθινόπωρο 1924), με διευθυντή τον Δ. Α. Γλυνό, που αποτελούσε ένα ίδρυμα για την επιμόρφωση εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, που προορίζονταν, κατά ένα μέρος, να αποτελέσουν στελέχη διοίκησης και εποπτείας για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και, κατά το άλλο μέρος, να αναλάβουν το διδακτικό έργο των ειδικών μαθημάτων στα τότε λειτουργούντα Διδασκαλεία.

γ) της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που οποία ως πρώτη Σχολή του Πανεπιστημίου (με την παρουσία του Μ. Τριανταφυλλίδη και άλλων επιφανών δημοτικιστών) θα προετοίμαζε κατάλληλους/ές εκπαιδευτικούς για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και θα έθετε τέρμα στο μονοπάλιο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

Υπάρχει πληθώρα τεκμηρίων που στοιχειοθετούν τη μεγάλη σημασία που απέδιδε ο Α. Π. Δελμούζος στη λειτουργία της Φιλοσοφικής Σχολής, κυρίως διότι οι απόφοιτοί της συνδέονται με τη μέση εκπαίδευση, την οποία θεωρούσε κορμό του συνολικού εκπαιδευτικού συστήματος και καθοριστικό παράγοντα για τον αναπροσανατολισμό που ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός επεδίωκε να επιβάλει στην ελληνική εκπαίδευση, τόσο από πλευράς περιεχομένων διδασκαλίας και παιδαγωγικής φιλοσοφίας, όσο από πλευράς εκπαιδευτικής πρακτικής. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η ίδρυ-

ον και λειτουργία της Φιλοσοφικής Σχολής συνδέεται αιτιωδώς με την πρωτοβουλία των εκπαιδευτικών δημοτικιστών και τις προσπάθειες του Α.Π. Δελμούζου, ο οποίος εξελέγη, το 1928, και πρώτος τακτικός καθηγητής Παιδαγωγικής.

Η μελέτη της ιστορίας της παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή από την εκλογή του Δελμούζου, το 1929, ως το 1999 επιτρέπει τη σαφή διάκριση τεσσάρων χρονικών περιόδων, των ακόλουθων:

► **Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΠΣΠΘ) ιδρύθηκε με τον νόμο 4376/1929, αλλά λειτούργησε μόλις το 1934-35, λόγω της έλλειψης υποδομής, αρχικά και της στάσης του Υπουργείου, μετά το 1932. Το σχολείο αυτό συνειδητά εργάστηκε από την έναρξη της λειτουργίας του στο πνεύμα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Κατά τον ιδρυτικό νόμο το ΠΣΠΘ είναι δημόσιο σχολείο με ενιαία διεύθυνση και περιλαμβάνει εξατάξιο και μονοθέσιο μεικτό δημοτικό σχολείο και κλασικό εξατάξιο γυμνάσιο αρχένων.**

Βάσει του νόμου το ΠΣΠΘ τελεί υπό την άμεση εποπτεία του καθηγητή Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής. Ελλείψει, δύως, καθηγητή της Παιδαγωγικής για μακρά χρονική περίοδο, την εποπτεία του Σχολείου ανέλαβαν και άλλοι καθηγητές της Σχολής. Ως επόπτες του ΠΣΠΘ έχουν διατελέσει, πλην του Α. Δελμούζου (1934-1937), οι I. Βογιατζίδης (1938-1946), K. Βουρβέρης (1946-1947), X. Γιερός (1948-1958), B. Τατάκης (1958-1963 και 1964-1965), G. Μπακαλάκης (1964) και τελευταίως οι A. Μιχαηλίδης-Νονάρος (1966-1989) και N. Π. Τερζής (1989 κ.ε.).

Η υποψηφιότητα –ύστερα από πρόταση των καθηγητών Γ. Αποστολάκη και Σ. Πελεκίδην– του Α. Δελμούζου για την πλήρωση της έδρας της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και η εκλογή του πρέπει, ασφαλώς, να συσχετίσθει με τις προαναφερθείσες προθέσεις των εκπαιδευτικών δημοτικιστών να ασχοληθούν συστηματικά με την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Στην απόφαση του Δελμούζου, άλλωστε, να αποδεχθεί την υποψηφιότητα για καθηγεσία εντάσσεται και η επικείμενη ίδρυση του Πειραματικού Σχολείου, το οποίο άρχισε να λειτουργεί από το σχολικό έτος 1934-1935 με επόπτη τον ίδιο και επρόκειτο να αποτελέσει το τρίτο παιδαγωγικό πείραμά του. Στις συχνές, παιδαγωγικές συνεδρίες του επόπτη με το διδακτικό προσωπικό έγινε προσπάθεια να μετατραπεί η παιδαγωγική θεωρία σε εκπαιδευτική πράξη, καθώς η θεματολογία των συνεδριών αυτών αφορούσε στις αρχές λειτουργίας του Πειραματικού, στη διδασκαλία στο πρόγραμμα και στη σχολική ζωή. Στις τρεις αυτές παραμέτρους, βέβαια, εμπλέκονταν και οι τελειόφοιτοι/ες φοιτητές/τριες στο πλαίσιο της πρακτικής και διδακτικής τους άσκησης.

Την ιδιαίτερη βαρύτητα που δόθηκε εκ μέρους της Σχολής κατά την εξεταζόμενη περίοδο στην παιδαγωγική κατάρτιση των υποψηφίων εκπαιδευτικών και στην καλλιέργεια της παιδαγωγικής καταδεικνύει και η νομοθετική ρύθμιση του 1930 με την οποία προβλεπόταν η ίδρυση του Εργαστηρίου Πειραματικής Ψυχολογίας και Παιδαγωγικής, η κατάρτιση σχεδίου διατάγματος για την ίδρυση εργαστηρίου Πειραματικής Παιδαγωγικής (1934-35), το οποίο εντέλει δεν εγκρίθηκε από το Υπουργείο, η σύσταση του Σπουδαστηρίου Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής και, κυρίως, η χορήγηση πτυχίου Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, σύμφωνα με το πρόγραμμα της Σχολής.

Τα μαθήματα και τα φροντιστήρια που δίδαξε ο Α. Δελμούζος, ορισμένα από τα οποία παρακολουθούσαν και οι υποψήφιοι φυσικομαθητικοί, διαπνέονταν, όπως φαίνεται και από τους τίτλους, από ένα πνεύμα που αποτελούσε σύζευξη γόνιμη και δημιουργική του εκπαιδευτικού δημοτικισμού με το γενικότερο κίνημα της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν: Μελέτη Προβλημάτων Νεοελληνικής Παιδείας, Σχολείον Εργασίας, Βασικά Προβλήματα Περί Αγωγής, Φροντιστήριο, Συστηματική Παιδαγωγική, Ψυχολογία του Παιδίου, Φροντιστηριακή Μελέτη Κλασσικών Παιδαγωγών, Ιστορία της Παιδαγωγικής, Φροντιστηριακά Ασκήσεις: Γενική και Ειδική Διδακτική. Οι εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας που κάλυπταν κατά μέσο όρο τα προσφερόμενα παιδαγωγικά μαθήματα στη Φιλοσοφική Σχολή, στο επίσημο πρόγραμμα, ανέρχονταν σε 5,9, ενώ ποσοσταία οι ώρες διδασκαλίας των παιδαγωγικών μαθημάτων αντιπροσώπευαν εβδομαδιαίως το 6,3% στο σύνολο των ωρών που καταλάμβαναν όλα τα προσφερόμενα μαθήματα στη Φιλοσοφική Σχολή (βλ. παράτημα πίνακα 1 και γράφημα 1 & 2).

Ωστόσο, οι πολιτικές συνθήκες (υπουργός παιδείας Θ. Τουρκοβασίλης στην κυβέρνηση Παναγί Τσαλδάρη, μεταξική δικτατορία) και η γενικότερη περιφρέσουσα ατμόσφαιρα στάθηκαν τροχοπέδη στη δραστηριότητα που επιθυμούσε να αναπτύξει

ο Α. Δελμούζος κατά τη διάρκεια της θητείας του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Έτοι, το 1935 –στο πλαίσιο των διώξεων που υπέστησαν οι φιλελεύθεροι που βρίσκονταν στον κρατικό μηχανισμό– απομακρύνθηκε από το Πανεπιστήμιο και το Πειραματικό, το 1936 επανήλθε στη θέση του, το 1937 παραιτήθηκε εξαιτίας της άρνησης του Υπουργείου να ικανοποιήσει θεμελιώδη για την άσκηση του έργου του αιτήματά του και της στάσης του μεταξικού υπουργού Κ. Γεωργακόπουλου απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που είχε αρχίσει το 1929. Αποκαταστάθηκε το 1945, παρά τις αντιρρήσεις του καθηγητή Π. Βυζουκίδη, έτος κατά το οποίο υπέβαλε και την οριστική του παραίτηση. Ήταν, άλλωστε, 65 ετών.

Η πραγματική θητεία του Α. Δελμούζου στη Φιλοσοφική Σχολή υπήρξε συντομότατη, καθώς δεν ξεπέρασε τα επτάμισι χρόνια ωστόσο, η δραστηριότητά του –η οποία άρχισε με τη συζήτηση για το πρόγραμμα διδασκαλίας της Σχολής στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και ολοκληρώθηκε με τη δημοσίευση της αυτοτελούς εργασίας του *To πρόβλημα της Φιλοσοφικής Σχολής*– στον τομέα της εκπαίδευσης, θεωρητικής και πρακτικής, των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, υπήρξε και στα δύο επίπεδα, θεωρία και πράξη, πράγματι πρωτοποριακή.

Μετά την πρώτη παραίτηση του Α. Δελμούζου ακολούθησε μια εικοσιοκταετής περίοδος (1938-1966), η οποία χαρακτηρίστηκε: α) από τις απορρίψεις των υποψηφίων για την πλήρωση της έδρας της Παιδαγωγικής οι προκηρύχεις για την πλήρωση της εν λόγω έδρας, στις οποίες ανταποκρίθηκαν οι Λ. Παπαναστασίου, Μ. Παπαμαύρος, Ιω. Ξερούρης, Β. Τσίριμπας και Ευ. Παπανούτος κατέληξαν «άγονες» και β) από την απουσία παιδαγωγικών μαθημάτων από το πρόγραμμα διδασκαλίας ή την εμβαλματική διδασκαλία από καθηγητές άλλων εδρών. Η εικοσιοκταετία δε αυτή είναι δυνατόν να επιμεριστεί στις ακόλουθες τρεις υποπεριόδους:

α) **1938-1950:** Κατά τη δωδεκαετία αυτή δε φαίνεται να προσφερόταν –βάσει της πανεπιστημιακής επετηρίδας– κάποιο μάθημα παιδαγωγικής.

β) **1950-1956:** Κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1950 - 1951 - 1954 - 1955 διδάσκονταν από τον έκτακτο καθηγητή της Β' έδρας της Φιλοσοφίας Κ. Σπετσιέρη τα μαθήματα «Παιδαγωγική» (θεωρία της μορφώσεως και διδακτική) και «Διδακτικά ασκήσεις» στο Πειραματικό Σχολείο, ενώ το 1955-1956 προσφέρονταν, από τον τακτικό καθηγητή της Ιστορίας της Φιλοσοφίας και προσωρινό επόπτη του ΠΣΠΘ Χ. Γιερό, μόνον οι διδακτικές ασκήσεις.

γ) **1956-1965:** Μολονότι στις πανεπιστημιακές επετηρίδες της περίοδου αυτής δεν αναφέρεται η διδασκαλία παιδαγωγικού μαθήματος, φαίνεται πως, σύμφωνα με μαρτυρία, ο καθηγητής της Φιλοσοφίας –επόπτης του ΠΣΠΘ και διευθυντής του Σπουδαστηρίου Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής– Β. Τατάκης προσέφερε σχετικό μάθημα, μετά την εκλογή του, κατά τα τελευταία έτη αυτής της περιόδου.

Η απουσία των παιδαγωγικών σπουδών από τη Φιλοσοφική Σχολή για όλη αυτή την περίοδο γεννά το αναπάντητο ακόμη ερώτημα, γιατί η Σχολή άφησε επί τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα κενή την τακτική έδρα της Παιδαγωγικής.

Η περίοδος 1966-1984, κατά την οποία άρχισε η εκ νέου διδασκαλία μαθημάτων της Παιδαγωγικής από αρμόδιο καθηγητή, υποδιαιρέται ως ακολούθως:

α) **1966-1975:** Η κενή έδρα της Παιδαγωγικής εντέλει πληρώθηκε με την εκλογή και τον διορισμό, το 1966 ως εκτάκτου και το 1969 ως τακτικού καθηγητή, του Α. Μιχαλίδη-Νουάρου, ο οποίος πραγματοποίησε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στις

Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Κατά την περίοδο αυτή, αφενός επανήλθαν στο πρόγραμμα διδασκαλίας παιδαγωγικά μαθήματα, τα οποία, ως προς τη θεματική τους, παρουσιάζουν ακόμη και σήμερα ενδιαφέρον (π.χ. προβλήματα αγωγής της εφοβικής πλικίας, ο εκπαιδευτικός και οι έφηβοι, μεθοδολογία για την έρευνα της εφηβικής πλικίας, Ιστορία και Φιλοσοφία της Αγωγής, η αγωγή των μαθητών με μέσο, ανώτερη και ανώτατη ευφυΐα, το προκισμένο παιδί, προβλήματα αγωγής και διδασκαλίας, η εσωτερική ζωή του σχολείου, προβλήματα πειθαρχίας και αγωγής) και έγιναν αφετέρου προσπάθειες να προσεγγισθεί η διδακτική μεθοδολογία μέσα από την εργασία του επόπτη στο Πειραματικό Σχολείο.

Τις αυξανόμενες διδακτικές και επιστημονικές ανάγκες ήταν εκ των πραγμάτων δύσκολο να καλύψει μόνος του ο καθηγητής της έδρας. Η στελέχωση, από την άλλη, της έδρας με βοηθούς (Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Ε. Οικονομοπούλου-Αναστασοπούλου, Χ. Σβαλίγκου, Μ. Ζαφειροπούλου-Κοντορίζου, Ζ. Παπαναούμ-Τζίκα, Αικ. Ταμπακοπούλου-Μπέμπη, Β. Δεληγιάννη-Κουίμτζη) επέτρεψε την επικουρία του έργου του τακτικού καθηγητή, δεν οδήγησε, όμως, στη δημιουργία επιστημονικού φυτωρίου και ερευνητικού κλίματος, παρά μόνον με καθυστέρηση και σταδιακά, λόγω της αναγκαίας ωρίμανσης των συνθηκών. Τεκμήριο του γεγονότος αυτού μπορεί να θεωρηθεί η μη ολοκλήρωση διδακτορικών διατριβών κατά την περίοδο αυτή.

β) 1975-1984: Η δημιουργία του προγράμματος σπουδών Ψυχολογίας και Παιδαγωγικής, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1971-1972, κατέστησε προφανή την ανάγκη αύξησης του διδακτικού προσωπικού στην ειδικότητα της Παιδαγωγικής. Η περίοδος που ακολούθησε σημαδεύτηκε από τον διορισμό του Π. Ξωχέλλη ως επικουρικού καθηγητή της Α' τακτικής έδρας της Παιδαγωγικής (το 1975) και, εν συνεχείᾳ, ως καθηγητή της δεύτερης τακτικής έδρας της Παιδαγωγικής (το 1979).

Ο Π. Ξωχέλλης, με σπουδές και προϋπηρεσία ως επιμελητής, εντεταλμένος υφυγητής και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, επεχείρησε την εισαγωγή καινοτομιών στο πρόγραμμα σπουδών και την καλλιέργεια της παιδαγωγικής ως επιστήμης στη Φιλοσοφική Σχολή, αναπροσανατολίζοντας τις σπουδές με επίκεντρο την παιδαγωγική και απαλλάσσοντάς την από τα ψυχολογικά στοιχεία που είχε ως τότε. Τοιουτοτρόπως, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, προσφέρθηκαν μαθήματα, τα οποία παραπέμπουν σε κατευθύνσεις, καθώς και σε θεωρητικούς και πρακτικούς κλάδους της παιδαγωγικής (Σχολική Παιδαγωγική, Συγκριτική Παιδαγωγική, Εμπειρική Παιδαγωγική).

Κατά την περίοδο αυτή, οι θεωρητικές παραδόσεις και των δύο καθηγητών εμπλουτίστηκαν με ασκήσεις και φροντιστήρια, ενώ ταυτόχροντα διδάχθηκαν –για πρώτη ίσως φορά σε ακροατήριο της Φιλοσοφικής Σχολής– οι μεθόδοι και οι τεχνικές της παιδαγωγικής έρευνας.

Παράλληλα, ο Π. Ξωχέλλης, στηριζόμενος στο ισχύον τότε νομικό καθεστώς για τις μεταπτυχιακές σπουδές (Υ.Α. ΦΕΚ 595/31.12.63), κατέβαλε προσπάθειες για την οργάνωση –του πρώτου στην Ελλάδα– μεταπτυχιακού κύκλου παιδαγωγικών σπουδών, ο οποίος άρχισε να λειτουργεί κατά το ακαδημαϊκό έτος 1975-1976, αλλά οργανώθηκε και λειτούργησε με τυπική κατοχύρωση από το 1977-1978 κ.ε.

Το 1979-80, με την πρόσληψη του Ν. Τερζή, διδάκτορα του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, ως ειδικού επιστήμονα και, εν συνεχείᾳ, την ανάθεση σε αυτόν διδασκαλίας ως εντεταλμένου υφυγητή, το πρόγραμμα σπουδών, τόσο το προπτυχιακό όσο και ιδιαιτέρως το μεταπτυχιακό, εμπλουτίστηκε με νέα γνωστικά αντικείμενα (Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, Ιστορική Παιδαγωγική, Συγκριτική Παιδαγωγική, Ζη-

τάματα Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής). Το 1982-83, τέλος, προσελίφθησαν ως ειδικός επιστόμιονας ο Σ. Ράσης, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Illinois, και ως επιστημονική συνεργάτης η Ε. Χοντολίδου, πτυχιούχος του Τμήματος Ψυχολογίας και Παιδαγωγικής.

Κατά το τέλος της περιόδου αυτής η προσφορά μαθημάτων στο προπτυχιακό επίπεδο κατέκτησε θέση ανάλογη με το δυναμικό του επιστημονικού προσωπικού: οι ώρες εβδομαδιαίας διδασκαλίας που κάλυπταν, κατά μέσο όρο, τα προσφερόμενα παιδαγωγικά μαθήματα στη Φιλοσοφική Σχολή, στο επίσημο πρόγραμμα, αυξήθηκαν, όπως θα ήταν αναμενόμενο, κατακόρυφα σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους (Μ.Ο. = 25,3 ΩΕ), ενώ ο αριθμός των θεματικών/κλάδων της παιδαγωγικής που προσφέρονταν κατά την περίοδο αυτή ανερχόταν κατά μέσο όρο σε 7 εποίως (βλ. παράτημα πίνακα 1 και γράφημα 1 & 2).

Στο μεταπτυχιακό, εξάλλου, επίπεδο οι σπουδές απέκτησαν πανελλήνια εμβέλεια. Παράλληλα, ο Π. Ξωχέλλης, σε συνεργασία με ορισμένα μέλη της ομάδας αυτής και με μεταπτυχιακούς/ές σπουδαστές/τριες, ανέπτυξε πρωτότυπη για τα ελληνικά παιδαγωγικά δεδομένα ερευνητική δραστηριότητα στο πλαίσιο δύο χρηματοδοτούμενων εμπειρικών παιδαγωγικών ερευνών μεγάλης κλίμακας.

Η πιο παραγωγική περίοδος της Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή σημαδεύτηκε από ένα εξωτερικό προς την ίδια γεγονός: το 1982, σε εφαρμογή του Ν. 1268, η Φιλοσοφική Σχολή μετετράπη σε Τμήμα και το 1984 με την κατάτμηση του Φιλοσοφικού Τμήματος σε τρία Τμήματα (Π.Δ. 445/84), ιδρύθηκε το Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας (από το 1993 Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής), το οποίο παρέχει ως ειδίκευση και την Παιδαγωγική. Η κατάτμηση του Φιλοσοφικού Τμήματος στα Τμήματα: α) Φιλολογίας, β) Ιστορίας και Αρχαιολογίας και γ) Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας αποτέλεσε μία ρύθμιση, η οποία κατάργησε την ευελιξία που πάντοτε χαρακτήριζε το πρόγραμμα σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης, που της παρείχε τη δυνατότητα να χορηγεί επτά διαφορετικά πτυχία, και εισήγαγε την ακαμψία που συνδέει την παροχή πτυχίου με το Τμήμα. Η ρύθμιση αυτή, μολονότι από μόνη της δημιουργεί απορίες ως προς το σκεπτικό της για τον ρόλο του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, κατέστη περισσότερο παράλογη, αφότου το Υπουργείο Παιδείας δεν ετήρποσε την υπόσχεση της δημιουργίας τριών επετηρίδων, παραπλανώντας, ουσιαστικά, τα μέλη του ενιαίου Φιλοσοφικού Τμήματος.

Πάντως, με το νέο νομικό καθεστώς δημιουργήθηκε ο Τομέας Παιδαγωγικής, που έδωσε νέα ώθηση στην ανάπτυξη των παιδαγωγικών σπουδών και στη διδασκαλία μαθημάτων παιδαγωγικής. Η σταδιακή ένταξη των βιοθών των τέως εδρών της Παιδαγωγικής στο πρόγραμμα διδασκαλίας, εκάστοτε μετά την ολοκλήρωση της επί διδακτορία διατριβής των Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Ζ. Παπαναούμη-Τζίκα, Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή και της επιστημονικής συνεργάτιδος Ε. Χοντολίδου και η εξέλιξή τους σε μέλη ΔΕΠ, καθώς και η εκλογή ως μελών ΔΕΠ επιστημόνων με διδακτορικές σπουδές στη Γερμανία, των M. Κελπανίδη (Πανεπιστήμιο Φραγκφούρτης) και A. Καψάλη (Πανεπιστήμιο Τυβίγγης), η πρόσληψη του Ιω. Βρεττού και της Β. Δαρρά, διδακτόρων του Πανεπιστημίου του Μονάχου, ως ειδικών επιστημόνων, του Δ. Χαραλάμπους, της Ε. Χειμαριού και, αργότερα, του Κ. Μπονίδη και της Π. Χατζηπαναγιώτου, ως ΕΜΥ, συνέβαλαν στην αύξηση και ποικιλία των παρεχόμενων παιδαγωγικών μαθημάτων και ασκήσεων στη Φιλοσοφική Σχολή. Κατά

Διπλοῦν δρόσιν ὀμαδότες κράματα

τα τελευταία έπι έχουν προστεθεί στα μέλη ΔΕΠ η Μ. Δόικου, ο Δ. Χατζηδήμου, ο Ν. Βαρμάζης και ο Κ. Μπονίδης, με σπουδές στη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ελλάδα αντίστοιχα, ενώ έχουν προσληφθεί ως ειδικοί επιστήμονες ο Δ. Γουδήρας, διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, και ο διδάκτορας του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Δ. Μαυροσκούφης. Ο Α. Μιχαηλίδης-Νουάρος συνταξιοδοτήθηκε το 1989, ενώ οι Σ. Ράσης, Α. Καψάλης και Γ. Βρεττός εργάζονται σήμερα ως μέλη ΔΕΠ στα ΠΤΔΕ Θεσσαλονίκης, Φλώρινας και Αθήνας αντίστοιχα, και η Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή μετακινήθηκε με αίτησή της στο Τμήμα Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής κατά τη διχοτόμηση του Φ.Π.Ψ. και τη μετεξέλιξη του Τομέα Ψυχολογίας σε Τμήμα.

Σύμφωνα με το πρόγραμμα σπουδών που καταρτίσθηκε κατά την περίοδο αυτή, ο Τομέας Παιδαγωγικής προσφέρει μαθήματα κορμού και κατεύθυνσης, τα οποία αφενός καλύπτουν το σύνολο σχεδόν των κλάδων της παιδαγωγικής και αφετέρου, παρέχουν επαρκή παιδαγωγική κατάρτιση στους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς στα δύο πρώτα έπι σπουδών το σύνολο των φοιτητών/τριών του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής παρακολουθεί γενικά μαθήματα παιδαγωγικής, τα οποία εντάσσονται στις θεματικές: Εισαγωγή στην Παιδαγωγική, Φιλοσοφικές και Ψυχολογικές Προϋποθέσεις της Αγωγής, Κοινωνιολογική Θεμελίωση της Αγωγής, Σχολική Παιδαγωγική, Ιστορία της Εκπαίδευσης και της Αγωγής, Διδακτική Μεθοδολογία και Διδακτική Άσκηση, ενώ στο τρίτο και τέταρτο έπος σπουδών όσοι/ες επιλέγουν ως κατεύθυνση την Παιδαγωγική, επιπροσθέτως, ειδικεύονται σε θέματα Μεθοδολογίας της Παιδαγωγικής Έρευνας, της Συγκριτικής Παιδαγωγικής, της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και της Ειδικής Αγωγής και ασκούνται σε διδακτικές δεξιότητες στο Εργαστήριο Μικροδιδασκαλίας. Το σύνολο των φοιτητών/τριών του Τμήματος συμμετέχει στην πρακτική άσκηση, κατά τη διάρκεια της οποίας, αφού παρακολουθήσει σε σχολεία διδασκαλίες μαθημάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αναλαμβάνει –με την καθοδήγηση του διδάσκοντος και την επικουρία αποσπασμένου στο Τμήμα εκπαιδευτικού– τη διδασκαλία πλήρων διδακτικών ενοτήτων ή τμημάτων τους.

Η σημερινή προσφορά του προγράμματος διδασκαλίας του Τομέα Παιδαγωγικής επιτρέπει στους/στις φοιτητές/τριες του Τμήματος να κατανοήσουν τις εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές παραμέτρους της διαδικασίας διδασκαλίας και μάθησης, να αποκτήσουν μια γενική εποπτεία των κατευθύνσεων της παιδαγωγικής και να ενημερωθούν αναφορικά με τις εξελίξεις της έρευνας και της διδασκαλίας στον ευρύτερο διεθνή χώρο – και κυρίως στον αγγλοσαξωνικό και τον γερμανικό. Παράλληλα, μαθήματα παιδαγωγικής προσφέρονται, αν και σε μη επαρκή βαθμό, σε φοιτητές/τριες των άλλων Τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής, ανάλογα με τις προβλέψεις του προγράμματος σπουδών των Τμημάτων αυτών, καθώς και άλλων Τμημάτων της σχολής Θετικών Επιστημών (π.χ. Χημικού Τμήματος), της Σχολής Καλών Τεχνών κλπ..

Οι ώρες, από την άλλη, που καλύπτουν εβδομαδιαίως κατά μέσο όρο τα προσφερόμενα παιδαγωγικά μαθήματα στο επίσημο πρόγραμμα της Φιλοσοφικής Σχολής σχεδόν τριπλασιάζονται εν συγκρίσει προς την αντίστοιχη προσφορά κατά την προηγούμενη περίοδο (1965-1984: 25,3 ΩΕ, 1984-1999: 96,9 ΩΕ), ενώ ο αριθμός των μαθημάτων που προσφέρονται κατά την περίοδο αυτή ανέρχεται κατά μέσο όρο σε 32,5 εποιών (7 κατά την περίοδο 1965-1984). Ωστόσο, η ποσοστιαία αντιπροσώπευση –σε ώρες διδασκαλίας εβδομαδιαίως κατά μέσο όρο– των παιδαγωγικών μαθημάτων στο σύνολο των ωρών που καταλαμβάνουν όλα τα προσφερόμενα μαθήματα στη Φιλοσοφική Σχολή δεν ξεπερνά το 4,0% (βλ. πίνακα 1 και γράφημα 1 & 2).

► **To Εργαστήριο Μικροδιδασκαλίας λειτουργεί στον Τομέα Παιδαγωγικής, βάσει του Π.Δ. 39/04.03.99, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Δ. Χατζηδήμου και έχει ως στόχο να συμβάλει στην παιδαγωγική και διδακτική κατάρτιση των μελλοντικών και εν ενεργεία εκπαιδευτικών. To Εργαστήριο διαθέτει κλειστό κύκλωμα τηλεόρασης και όλη την απαραίτητη εκπαιδευτική τεχνολογία. Κατά τη διάρκεια των σεμιναρίων που λαμβάνουν χώρα σε αυτό οι φοιτητές/ τριες του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, καθώς και άλλων Τμημάτων του Α.Π.Θ., ασκούνται σε παιδαγωγικές και διδακτικές δεξιότητες.**

Την ανάπτυξη της παιδαγωγικής στο πλαίσιο του Τομέα Παιδαγωγικής κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής καταδεικνύει, επίσης, αφενός η λειτουργία του μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών και αφετέρου, ο –σύμφωνα με το νέο πλαίσιο του Ν. 2083/1992– εμπλούτισμός, το 1993, της σκοποθεσίας, του περιεχομένου και των ειδικεύσεων που παρέχονται σε αυτό· σύμφωνα με την Υ.Α. Β1/707 (788 ΦΕΚ, 6.10.1993), πέραν της ειδίκευσης της Σχολικής Παιδαγωγικής, ο Τομέας εισήγαγε –εκτιμώντας τις ανάγκες των καιρών– την ειδίκευση της Συνεχίζομενης Εκπαίδευσης.

Αναφορικά με τους/τις μεταπτυχιακούς/ές σπουδαστές/τριες και τους/τις διδάκτορες, στη δεκαεπενταετία 1984-1999 απέκτησαν τον μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών Παιδαγωγικής 90 μεταπτυχιακού/ές και αναγορεύτηκαν 14 διδάκτορες, πολλοί/ές εκ των οποίων έχουν ήδη στελέχωσει ως μέλη ΔΕΠ ή Ειδικού Επιστήμονες Παιδαγωγικά Τμήματα και Τομείς Παιδαγωγικής, ενώ πολλοί απασχολούνται σε ερευνητικά προγράμματα, ανέλαβαν υπεύθυνες θέσεις ως εποπτικά στελέχη της εκπαίδευσης ή διευθυντικές-διοικητικές, συμβούλευτικές θέσεις ή εργάζονται στην εκπαίδευση και την κατάρτιον εκπαίδευτών για την άτυπη, μετασχολική εκπαίδευση.

Η θεματική των –ερευνητικών κυρίως– μεταπτυχιακών εργασιών και επί διδάκτορια διατριβών, πολλές από τις οποίες έχουν συμπεριληφθεί στις εκδοτικές σειρές που διευθύνουν μέλη του Τομέα (Παιδαγωγική και Εκπαίδευση, Παιδαγωγικές Μελέτες και Έρευνες, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης), καλύπτει όλο σχεδόν το φάσμα της παιδαγωγικής. Οι εκδόσεις αυτές προωθούν τον προβληματισμό στην Ελλάδα αναφορικά με παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά ζητήματα και είναι δυνατόν να αποτελέσουν χρήσιμο βούθημα τόσο για τον/την υποψήφιο/a και τον εν ενεργεία εκπαιδευτικό όσο και για τους επιστήμονες παιδαγωγούς.

Παράλληλα στον Τομέα έχει αναπτυχθεί κατά την περίοδο αυτή σημαντική δραστηριότητα στο πλαίσιο:

α) ερευνητικών προγραμμάτων, στα οποία ομάδα επιστημόνων, υπό τη διεύθυνση του καθηγού Π. Ξωχέλλη, ολοκλήρωσε και δημοσίευσε τις έρευνες που ξεκίνησαν κατά την προηγούμενη περίοδο ή διεξήγαγε νέες –μεγάλου εύρους– εμπειρικές έρευνες,

β) των εκπαιδευτικών κοινωνικών προγραμμάτων (ERASMUS, SOCRATES),

γ) των δύο ερευνητικών μονάδων, του Κέντρου Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, ως το 1999 Μονάδα Έρευνας Σχολικού Βιβλίου (διεύθυνση: Π. Ξωχέλλης)⁹ και του Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (διεύθυνση: Ν. Τερζής, σε συνεργασία με τη Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου)¹⁰, αλλά και της Βαλκανικής Εταιρείας Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (που έχει ως μόνιμη έδρα την Την Θεσσαλονίκη και στεγάζεται στην Φιλοσοφική Σχολή)¹¹, οι οποίες δίνουν έμφαση, αναλόγως του αντικειμένου της καθημιάς, σε ζητήματα Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Βαλκανική (έρευνα σχολικών εγχειριδίων των βαλκανικών χωρών, η Ιστορία της Εκπαίδευσης στη βαλκανική χερσόνησο, η παιδαγωγική και η εκπαίδευση στη χερσόνησο του Αίμου στο πνεύμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης), και

δ) κατά τα τελευταία έτη, πολλών χρηματοδοτούμενων προγραμμάτων (ΕΠΕΑ-ΕΚ, ΣΕΠΕ Εκπ.).

Στις δραστηριότητες του Τομέα συγκαταλέγεται, επίσης, και η οργάνωση σημαντικού αριθμού συμποσίων, πρερίδων και διαβαλκανικών ή διεθνών παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών συνεδρίων.

► **Το Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΚΕΣΒΙΔΕ)** αποτελεί, από το 1999, ύστερα από σχετική απόφαση της Συγκλήτου, τη συνέχεια της «Μονάδας Έρευνας Σχολικού Βιβλίου» (ΜΟΕΣΒΙ), που είχε ιδρυθεί το 1992, και λειτουργεί στο πλαίσιο του Τομέα Παιδαγωγικής. Το ΚΕΣΒΙΔΕ είναι ενταγμένο στο διεθνές δίκτυο της UNESCO. Παράλληλα βρίσκεται σε διαρκή επαφή και συνεργασία με επιστήμονες και ερευνητικά κέντρα από τις χώρες της Βαλκανικής και το Ινστιτούτο για την Διεθνή Έρευνα Σχολικών Εγχειριδίων Georg Eckert. Το ΚΕΣΒΙΔΕ διατηρεί αρχείο σχολικών βιβλίων, καθώς και βιβλιοθήκη με βιβλία που άπονται του αντικειμένου του ερευνητικού του πεδίου.

► **Το Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (ΙΑΝΕ)** λειτουργεί από το 1990 στον Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. Το ΙΑΝΕ έχει θέσει ως στόχους του, καταρχάς, τη συλλογή και ταξινόμηση αρχειακού υλικού και πηγών σχετικών με την Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και, εν συνεχείᾳ, την επεξεργασία και την αξιοποίησή τους από ερευνητές/τριες και μεταπτυχιακούς/ές φοιτητές/τριες του Τομέα Παιδαγωγικής που εργάζονται επιστημονικά στον χώρο αυτό. Το αρχειακό υλικό που διαθέτει το ΙΑΝΕ καλύπτει μεγάλο φάσμα της εκπαιδευτικής δραστηριότητας του Νεοελληνισμού από την περίοδο, κυρίως, της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ γεωγραφικά αναφέρεται στον χώρο όχι μόνον της Βαλκανικής αλλά και σε άλλες περιοχές όπου ήκμασε ο Ελληνισμός.

► **Η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΒΕΠΕ)** (με μόνιμη έδρα τη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα το κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής) ιδρύθηκε, κατόπιν πρωτοβουλίας του καθηγητή Ν. Π. Τερζή, το 1997. Μεταξύ των στόχων της ΒΕΠΕ συμπεριλαμβάνονται η προώθηση της επιστημονικής συζήτησης και της ερευνητικής συνεργασίας στη βαλκανική χερσόνησο σε μόνιμη και σταθερή βάση· η καλλιέργεια τόσο της ιστορικής όσο και της συγχρονικής συγκριτικής προ-

σέγγισης σε ζητήματα που σχετίζονται με την έρευνα των αναλυτικών προγραμμάτων και των σχολικών βιβλίων υπό το πνεύμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης και της κατανόησης του άλλου· έρευνα στην πολιτική και περιβαλλοντική αγωγή, στην προετοιμασία των μελλοντικών εκπαιδευτικών κατά τη φοίτηση τους στα πανεπιστήμια· η προώθηση των ανταλλαγών σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης· η οργάνωση συνεδρίων και επιστημονικών συναντήσεων και η έκδοση βιβλίων και περιοδικών για τη διάχρονη των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Επιλογικά οι σπουδές της παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πέρασαν, στο διάστημα που μεσολάβησε, από πολλές και σοβαρές διακυμάνσεις: από την πρώτη ρωμαλέα περίοδο, κατά την οποία αποτελούσαν, κατά το περιεχόμενο και την πρόθεση, μια ολόκληρη πρόταση για την ανανέωση της δευτεροβάθμιας, αλλά και γενικότερα της ελληνικής, εκπαίδευσης, στην ανυπαρξία τους, για να οδηγηθούν εκ νέου από την αναβίωσή τους στο σημερινό επίπεδο ανάπτυξης.

Πάντως, πέρα από τις μεταβολές των συνθηκών και των καταστάσεων στον χώρο της παιδαγωγικής κατά το διάστημα που μεσολάβησε, τις ποσοτικές και ποιοτικές διαφοροποίσεις που σημειώθηκαν στην προβληματική και στις εξειδικεύσεις της, παραμένει στοιχειωμένο, θα έλεγε κανείς, και ανεπίλυτο το πρόβλημα της κατάλληλης από παιδαγωγική άποψη προετοιμασίας των φοιτητών/τριών της Φιλοσοφικής Σχολής, αλλά και γενικότερα των λεγόμενων καθηγητικών Σχολών, που θα κατευθυνθούν στη Μέση Εκπαίδευση, για να εργασθούν ως εκπαιδευτικοί. Το πρόβλημα αυτό, άλλοτε, εμφανίζεται ως ελλιπής προετοιμασία στη γενικότερη παιδαγωγική κατάρτιση και στην απουσία δεξιοτήτων διδασκαλίας και, άλλοτε, ως ατελής κατοχή των επιμέρους γνωστικών αντικειμένων που διδάσκονται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Βεβαίως, οι γενικότερες αντιλήψεις για το θέμα έχουν μεταβληθεί· από την αντίληψη του «γεννημένου» εκπαιδευτικού στη σημερινή αναγνώριση εκ μέρους της επίσημης Πολιτείας της ανάγκης για παιδαγωγική κατάρτιση και διδακτική άσκηση. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι στην πράξη μένει να ξεπεραστούν δυνάμεις αδράνειας που επηρεάζουν, ακόμη, το πεδίο στο επίπεδο των προγραμμάτων σπουδών των καθηγητικών Τμημάτων.

Το πρόβλημα, πάντως, παρουσιάζει πολλές πτυχές: από το κεντρικό ερώτημα, τι συγκροτεί πράγματι την ειδημοσύνη ενός εκπαιδευτικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ως ζητήματα που άπτονται θεμάτων σχετικών με την ορθολογικότερη αντιστοίχηση σπουδών και εκπαιδευτικού έργου και την ανάγκη πολυσθένειας των εκπαιδευτικών. Το ζήτημα δεν μπορεί να περιμένει, ενώ η ποιότητα της εκπαίδευσης στην Ελλάδα συναρτάται καθοριστικά και κατά τρόπο αιτιώδη με την ποιότητα των εκπαιδευτικών.

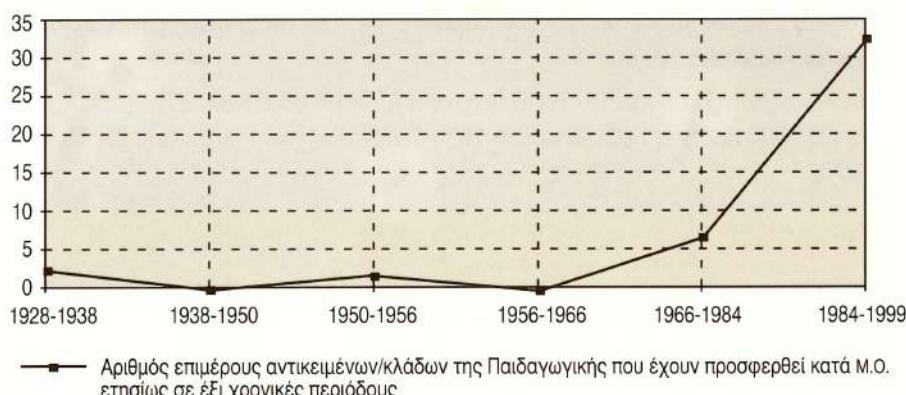
**Ν.Π. Τερζής
Κ.Θ. Μπονίδης**

Έτη	Όρες εβδομαδιαίως των προσφερόμενων παιδαγωγικών μαθημάτων στη Φιλοσοφική Σχολή	
	M.O.	% στο σύνολο των προσφερόμενων μαθημάτων στη ΦΣ
1928-1938	5,9	6,3%
1938-1966	1938-1950	0
	1950-1956	2,6
	1956-1966	0
1966-1984	25,3	2,3%
1984-1999	96,9	4,0%

Πίνακας 1: Όρες εβδομαδιαίως των προσφερόμενων παιδαγωγικών μαθημάτων στη Φιλοσοφική Σχολή (1928-1999) (Μ.Ο. και ποσοστά στο σύνολο των προσφερόμενων ελληνόγλωσσων και ξενόγλωσσων μαθημάτων)

Γράφημα 1: Ποσοστιαία αναλογία ΩΕ μεταξύ προσφερόμενων παιδαγωγικών και λοιπών μαθημάτων στη Φιλοσοφική Σχολή κατά την περίοδο 1928-1999.

Γράφημα 2: Η διδασκαλία επιμέρους θεματικών/κλάδων της Παιδαγωγικής (ως μαθημάτων) στη Φιλοσοφική Σχολή κατά την περίοδο 1928-1999.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαρμάζης Ν., *Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η ιστορία ενός υποδειγματικού ελληνικού σχολείου (1934-1998)*, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης Παδεία, 1998.

Δελμούζος Α., *Το πρόβλημα της Φιλοσοφικής Σχολής*, Αθήνα, Γλάρος, 1944.

Επετηρίδες των πανεπιστημιακών ετών 1927-1928 ως 1978-1979.

Μπίκος Κ., «Η εξέλιξη της παιδαγωγικής επιστήμης και ο ρόλος της στην εκπαίδευση των Ελλήνων εκπαιδευτικών», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 27, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, σ. 71-96.

Εωχέλλης Π., «Υπαρξιακά προβλήματα της Παιδαγωγικής επιστήμης στο παρελθόν και σήμερα», Μ. Βάμπουκας – Α. Χουρδάκης (επιμ.), *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη-Τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σ. 17-26.

Οδηγοί σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. των πανεπιστημιακών ετών 1979-1980 ως 1983-1984.

Οδηγοί σπουδών του Τμήματος Φιλοσοφίας, *Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας* των πανεπιστημιακών ετών 1984-1985 ως 1992-1993.

Οδηγοί σπουδών του Τμήματος Φιλοσοφίας, *Παιδαγωγικής* των πανεπιστημιακών ετών 1993-1994 ως 1998-1999.

- Παπανούτσος Ε., *Α. Δελμούζος*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1978.
- Pirgiotakis Iω., «Überblick über die pädagogische Wissenschaft in Griechenland», *Zeitschrift für Pädagogik*, Beiheft 25, 1990, 186-192.
- Πρακτικά των συνεδριάσεων της Φιλοσοφικής Σχολής περί της πληρώσεως της έδρας της Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1930.
- Πρακτικά διαδικασίας προς πλήρωσιν κενών τακτικών εδρών της Φιλοσοφικής Σχολής του πανεπιστημιακού έτους 1943-1944, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1951.
- Πρακτικά διαδικασίας προς πλήρωσιν κενών τακτικών εδρών της Φιλοσοφικής Σχολής των ακαδημαϊκών ετών 1946-1947 και 1947-1948, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1953.
- Τερζής Ν., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα-πρόσωπα και πράγματα*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1993.
- Τερζής Ν., *Η Παιδαγωγική του Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1996.
- Τουλουμάκος Ιω., *Το εκπαιδευτικό πρόβλημα και η ευθύνη της Φιλοσοφικής Σχολής*, Θεσσαλονίκη, Κώδικας, 1998.
- Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (το βιβλίο πράξεων του ΠΣΠΘ, πράξεις 1-22 των ετών 1934-1935), τεύχος 1-περίοδος Β', Θεσσαλονίκη 1992.